

"KO'Z" KONSEPSIYASINING LINGVOKOGNITIV VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Atamirzaeva Umida Turgunpulatovna

Teacher, lyceum under FerSU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17938128>

Kalit so'zlar: ko'z konsepsiyasi, lingvokognitiv xususiyatlar, lingvokulturologik xususiyatlar, o'zbek tili, ingliz tili, metafora, iboralar, madaniyatlararo muloqot, "yomon ko'z", eye contact.

Annotatsiya: Ushbu maqolada "ko'z" konsepsiyasining o'zbek va ingliz tillaridagi lingvokognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot inson tanasining bu muhim a'zosi nafaqat vizual idrok funksiyasini bajarishini, balki turli madaniyatlarda bilish, his-tuyg'u, muloqot va ramziy ma'nolarning markaziy elementi sifatida qanday shakllanishini o'rganadi.

"Ko'z" inson tanasining eng muhim va murakkab organlaridan biri bo'lib, nafaqat ko'rish funksiyasini bajaradi, balki bilish, his-tuyg'u, muloqot va madaniy ifodaning markaziy elementi hisoblanadi. Turli tillarda va madaniyatlarda "ko'z" konsepsiyasi o'ziga xos lingvokognitiv va lingvokulturologik xususiyatlarga ega. Ushbu tahlilda o'zbek va ingliz tillaridagi "ko'z" konsepsiyasining o'ziga xos jihatlari, ularning kognitiv asoslari va madaniy yuklamalari qiyosiy tarzda o'rganiladi.

I. Lingvokognitiv xususiyatlar

Lingvokognitiv nuqtai nazardan, "ko'z" asosan insonning dunyoni qanday idrok etishi, bilishi va tushunishi bilan bog'liqdir. Bu yerda ko'zning nafaqat tashqi dunyoni qabul qilish, balki ichki dunyoni aks ettirishdagi roli ham muhim.

1. Idrok va vizual bilim manbai sifatida:

- Umumiy: Har ikkala tilda ham ko'z tashqi dunyodan ma'lumot olishning asosiy kanali sifatida idrok etiladi. "To see is to believe" (Ko'rish – ishonishdir) inglizcha iborasi, shuningdek, o'zbek tilidagi "Ko'z bilan ko'rgan – shohid" kabi iboralar bevosita kuzatishning bilim va ishonchdagi markaziy o'rnini ta'kidlaydi.

- Ingliz tilida: "eyesight" (ko'rish qobiliyati), "eyewitness" (guvoh), "to have an eye for something" (biror narsani fahmlash/payqash qobiliyatiga ega bo'lish). Bu ko'zning faqat passiv qabul qiluvchi emas, balki faol tahlilchi rolini ham aks ettiradi.

- O'zbek tilida: "Ko'rmoq" (ko'rish), "ko'rish qobiliyati," "ko'zi o'tkir" (sinchkov), "ko'zi ilg'amoq" (payqab olish).

2. Diqqat, e'tibor va nazorat (Attention, Focus, Control):

- Ingliz tilida: "To keep an eye on something/someone" (biror narsani/kimnidir nazorat qilib turish), "to catch someone's eye" (e'tiborini tortish), "to eye someone suspiciously" (kimnidir shubha bilan qarash). Bu iboralar ko'zning diqqat markazini va nazorat funksiyasini ifodalaydi.

- O'zbek tilida: "Ko'z solmoq" (nazorat qilmoq, e'tibor bermoq), "ko'z tashlamoq" (bir lahza qarab qo'ymoq), "ko'zdan qochirmaslik" (e'tibordan chetda qoldirmaslik).

3. Anglash, tushunish va ma'rifat (Understanding, Insight, Enlightenment):

- Ingliz tilida: "An eye-opener" (kutilmagan haqiqatni ochuvchi hodisa, ko'zni ochuvchi narsa), "to see with the mind's eye" (tasavvur qilish, ruhiy ko'z bilan ko'rish), "more than meets

the eye" (sirtqi ko'inishdan ko'ra chuqurroq ma'no bor). Bu iboralar ko'zning nafaqat jismoniy, balki intellektual va ichki anglash jarayonlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

- O'zbek tilida: "Ko'zi ochilmoq" (bilimli bo'lmoq, haqiqatni anglamoq, tajriba orttirmoq), "ko'zi yetmoq" (qodir bo'lmoq, tushunmoq), "ko'ziga iliq ko'rinmoq" (yoqimli tuyulmoq). Bu holatda "ko'z" chuqur ichki o'zgarishlar va anglashni ifodalaydi.

4. His-tuyg'u va holat ifodasi (Expression of Emotion and State):

- Umumiy: Ko'zlar insonning ichki his-tuyg'ularini aks ettiruvchi "ruhiy oyna" sifatida qabul qilinadi.

- Ingliz tilida: "Tears in one's eyes" (ko'zda yosh), "eyes sparkling with joy" (ko'zlari xursandlikdan porlab turish), "cold eyes" (sovuq nigoh), "to roll one's eyes" (ko'zlarini olib qochish/hursinish), "wide-eyed" (hayratlangan).

- O'zbek tilida: "Ko'zida yosh" (yig'lamoq), "ko'zlari yonmoq" (g'azabdan, ishtiyoqdan), "ko'zlaridan o't chaqnadi" (juda g'azablangan), "ko'zi tinchimaslik" (xavotir olmoq), "ko'zi qizarmoq" (uyqusizlikdan, g'azabdan), "ko'zini suzmoq" (mahra qilib qaramoq).

II. Lingvokulturologik xususiyatlar

Ko'z bilan bog'liq bo'lgan madaniy tushunchalar, e'tiqodlar, irim-sirimlar va nutq odoblari har bir madaniyatda o'ziga xos rang-baranglikka ega.

A. Ramziylik va metaforik xususiyatlari

1. Himoya va qadrlash:

- Ingliz tilida: "The apple of my eye" (juda aziz, qadrlı inson/narsa) — ko'zning qorachig'i kabi qadrlanishni anglatadi.

- O'zbek tilida: "Ko'z qorachig'idek asramoq" (juda qadrlab asramoq), "ko'zga surtmoq" (juda qadrlamoq, hurmat ko'rsatmoq, yuksak ehtiromini bildirish), "ko'zi oqarmaydi" (hech narsa uni qoniqtirmaydi). Bu iboralar o'zbek madaniyatida ko'zning himoya va qadrlash obyekti sifatidagi kuchli o'rnini aks ettiradi.

2. Yomon ko'z va irim-sirimlar (Evil Eye & Superstitions):

- Ingliz tilida: "Evil eye" tushunchasi mavjud bo'lsa-da, u O'zbekiston yoki Yaqin Sharq madaniyatlaridagi kabi keng tarqalgan va kundalik nutqda faol ishlatilmaydi.

- O'zbek tilida: Bu tushuncha juda kuchli va keng tarqalgan. "Ko'z tegmasin!" (Yomon ko'z tegmasin, aslo zarar ko'rmasin degan ma'noda tilak), "Ko'z tegdi" (kimdir hasad bilan qaragani sababli yomon hodisa ro'y berdi, kasallik yuqdi) kabi iboralar doimiy qo'llaniladi. Bolalarga ko'z tegmasligi uchun "ko'zmunchoq" taqish odati ham mavjud. Bu o'zbek madaniyatida yomon ko'zga bo'lgan ishonch va uning oldini olishga qaratilgan harakatlarning yorqin namunasidir.

3. Adolat va qasos (Justice & Retribution):

- Ingliz tilida: "An eye for an eye, a tooth for a tooth" (qasos olish, adolatni qarshi qasos bilan tiklash). Bu qadimgi huquqiy tamoyilning madaniyatdagi aksidir.

4. Ochko'zlik va qanoat (Greed & Contentment):

- Ingliz tilida: "My eyes are bigger than my stomach" (ko'zim och, imkoniyatimdan ortiqcha narsani xohlayman) — ko'zning jismoniy istaklar bilan bog'liqligi.

- O'zbek tilida: "Ko'zi och" (ochko'z), "ko'zi to'q" (qanoatli, boy), "ko'zi tushmasa – yemaydi" (juda tanlab yeydi, xohishiga qaraydi). Bu iboralar ko'z orqali insonning ichki xarakter xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi.

5. O'lim va Kechirish (Death & Forgiveness):

- O'zbek tilida: "Ko'z yummoq" iborasi ikki xil ma'noda ishlatilishi mumkin:

* Birinchidan, "vafot etmoq, hayotdan ko'z yummoq" (o'lmoq).

* Ikkinchidan, "kechirmoq, e'tiborsiz qoldirmoq, ko'rmaslikka olmoq" (biror xatoga ko'z yummoq). Bu holat ko'zning jismoniy faoliyatining tugashi va hissiy, ma'naviy holatni ifodalashdagi rolini ko'rsatadi.

Muloqotdagi madaniy nuanslar (Cultural Nuances in Communication)

1. Ko'z bilan muloqot (Eye Contact):

- Ingliz madaniyati (G'arbiy): To'g'ridan-to'g'ri ko'z bilan muloqot odatda ijobiy qabul qilinadi. Bu ishonchlilik, ochiqlik, diqqatni ifodalaydi. Muloqot paytida ko'zdan qochirish befarqlik, uyatchanlik yoki yolg'onchilik belgisi bo'lishi mumkin. Biroq, haddan tashqari uzoq va tikilib turish tajovuzkorlik yoki g'alati tuyulishi mumkin.

- O'zbek madaniyati (Sharqiy): Ko'z bilan muloqot qoidasi murakkabroq. Katta yoshdagilar, hurmatli shaxslar yoki begona jins vakillari bilan to'g'ridan-to'g'ri, uzoq muddatli ko'z bilan muloqot qilish hurmatsizlik yoki noo'rin hisoblanishi mumkin. Ayniqsa, ayollarda kamtarinlik belgisi sifatida ko'zdan qochirish odatiy hol. Tengdoshlar va oila a'zolari o'rtasida esa ko'z bilan muloqot ko'proq qabul qilinadi. Bu yerda ko'zning nafaqat vizual, balki ijtimoiy va xushmuomalalik funksiyalari ham muhim.

2. Ko'z va qosh ishoralari (Eye and Eyebrow Gestures):

- Ingliz tilida: "Winking" (ko'z qisish) maxfiy kelishuv, hazil yoki flirt ma'nosida ishlatiladi. "Rolling eyes" (ko'zlarni aylantirish) esa zerikish, bepisandlik yoki ishonmaslikni bildiradi.

- O'zbek tilida: "Ko'z-qosh ishorasi" umumiy tushunchasi mavjud bo'lib, og'zaki nutqqa ehtiyoj sezilmasdan turli ma'nolarni ifodalash uchun qo'llaniladi. Masalan, bosh silkib, ko'zlar bilan biror narsaga ishora qilish, qoshlarni chimirish orqali ogohlantirish, norozilikni bildirish mumkin. Bu, ayniqsa, an'anaviy kontekstlar

C. Maqollar va iboralar (Proverbs and Sayings)

Har ikkala tilda ham ko'z bilan bog'liq ko'plab maqollar va iboralar mavjud bo'lib, ular madaniy donishmandlik va falsafani aks ettiradi.

- Ingliz tilida:

- "The eyes are the windows to the soul." (Ko'zlar ruhning oynasidir.) — Ko'z orqali insonning ichki dunyosini anglash mumkinligiga ishora.

- "Beauty is in the eye of the beholder." (Go'zallik uni ko'rgan odamning ko'zidadir.) — Subyektiv idrokning ahamiyati.

- "Out of sight, out of mind." (Ko'zdan yiroq – ko'ngildan yiroq.) — Uzoqlikning his-tuyg'ularga ta'siri.

- "To have an eagle eye." (Burgut ko'zidek o'tkir ko'zga ega bo'lish.) — O'tkir kuzatuvchanlik.

- O'zbek tilida:

- "Ko'zdan yiroq – ko'ngildan yiroq." (Ingliz tilidagi kabi ma'no.)

- "Ko'z qo'rqqoq, qo'l botir." (Avvaliga qo'rquv bo'lsa ham, harakat bilan uni yengish mumkin.)

- "Ko'zni yumib-ochguncha." (Juda tez, bir zumda.)

- "Ko'zni ko'zga urush." (Janjal, nizo.)

- "Ko'ziga cho'p tiqmoq." (Tushkunlikka solmoq, g'ashiga tegmoq.)

- "Har kimning ko'ziga o'zi go'zal." (Odamlar o'z narsalarini, o'z yaqinlarini go'zal deb bilishadi, subyektivlikka ishora.)

III. Qiyosiy tahlil va asosiy farqlar

- Umumiy o'xshashliklar: Ikkala madaniyatda ham ko'z tashqi dunyoni idrok etish, his-tuyg'ularni ifodalash va diqqatni jamlash bilan bog'liq asosiy kognitiv funksiyalarga ega.

- "Yomon ko'z" konsepsiyasi: O'zbek madaniyatida (va umuman Sharq madaniyatlarida) "ko'z tegishi" tushunchasi ingliz madaniyatiga nisbatan ancha kuchliroq va kundalik hayotda faol qo'llaniladi, bu uning madaniy ahamiyatining yorqin namunasidir.

- Muloqotdagi ko'z bilan munosabatlar (Eye Contact): G'arb madaniyatida ko'z bilan muloqot ko'proq ochiqlik va ishonch belgisi bo'lsa, o'zbek madaniyatida yosh va ijtimoiy mavqe (status)ga qarab hurmat va kamtarlikni saqlash nuqtai nazaridan ko'zdan qochirish holatlari ko'proq kuzatiladi.

- Metaforik boylik: O'zbek tilidagi "ko'z" bilan bog'liq iboralar insonning ichki holati, xarakteri (ochko'zlik, qanoat, anglash) va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda juda keng qamrovli va ba'zan chuqur falsafiy ma'nolarga ega. Ingliz tilida ham metaforalar boy bo'lsa-da, ularning ma'noviy yuklamasi va kundalik ishlatilish chastotasi ba'zi o'zbek iboralariga nisbatan farq qilishi mumkin. Masalan, "ko'ziga surtmoq" iborasining ekvivalenti ingliz tilida bir so'z yoki ibora bilan to'liq ifodalanmaydi, uning madaniy konteksti noyobdir.

Xulosa

"Ko'z" konsepsiyasi o'zbek va ingliz tillarida nafaqat jismoniy organ, balki bilish, his-tuyg'u, muloqot va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi murakkab lingvokognitiv va lingvokulturologik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Har ikki tilda ham ko'zning asosiy kognitiv funksiyalari o'xshash bo'lsa-da, madaniy kontekst va madaniy e'tiqodlar (ayniqsa, "yomon ko'z" tushunchasi, ko'z bilan muloqot odoblari) tildagi ifodalarning o'ziga xosligini belgilaydi. Bu farqlarni tushunish tillarni o'rganishda va madaniyatlararo muloqotda samaradorlikni oshirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. University of Chicago Press.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
3. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford University Press.
4. Гумбольдт, В. фон (2000). *Избранные труды по языкознанию*. Прогресс.
5. Верещагин, Е. М., & Костомаров, В. Г. (1990). *Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. Русский язык.
6. Scollon, R., & Scollon, S. W. (2001). *Intercultural Communication: A Discourse Approach* (2nd ed.). Blackwell Publishing.
7. Ekman, P. (2003). *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. Henry Holt and Company.
8. Davies, A. (2003). *The Native Speaker: Myth and Reality*. Multilingual Matters.
9. Mahmudov, N., & Zikrullayev, G. (2008). O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.

10. Mirzayev, T. (2006). O'zbek xalq maqollari. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi.
11. Ashurova, D. U. (2012). Kognitiv lingvistika. "Mumtoz so'z".
12. Yo'ldoshev, B. (2003). Ma'no anglatishning lingvistik tadqiqi. "Fan".
13. Narzullayeva, M. (2017). O'zbek tilida emotsional-ekspressiv birliklar. "Fan va texnologiya".
14. Gumperz, J. J. (1982). Discourse Strategies. Cambridge University Press.
15. Hofstede, G. (2001). Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations (2nd ed.). Sage Publications.